

ՄԵԿԱ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՌՈՍԼԻՆԻ ՄԱՍԿՈՒԿՅՈՒ ԿՎԵՏԱՐԱՆԻ ՄԻ ԷԶԻ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Բանալի բառեր՝ Ղազարոս, Թորոս Ռոսլին, Մալաթիա, Ղրիմ, հարուժյուն, Կիլիկիա, մանրանկար:

Կիլիկյան մանրանկարչության գլուխգործոցները, ինչպես գիտենք, նախօրինակ են հանդիսացել հայկական մանրանկարչական տարբեր դպրոցների համար: Մեզ հասած կրկնօրինակները բավական են փաստելու համար, որ այդ հարցում առաջատարը Ղրիմի մանրանկարչական դպրոցն էր, որ պայմանավորված է բազմաթիվ գործոններով: Նկատի ունենանք, որ ոչ միայն կիլիկյան ձեռագրերն էին տարվել Ղրիմ և այնտեղ հաճախ ծառայել որպես նախօրինակներ, այլև զրիմեցի վարպետներն էին գալիս Կիլիկիա և ծանոթանում կիլիկյան արվեստին¹: Բացի այդ, Կիլիկյան թագավորության անկումից հետո բազմաթիվ կիլիկեցի հայեր, այդ թվում՝ գրիչներ և ծաղկողներ հաստատվեցին Ղրիմում՝ արդեն տեղում շարունակելով զարգացնել կիլիկյան մանրանկարչության ավանդույթները:

Ղրիմի հայ վարպետներն օգտագործել են կիլիկյան լավագույն օրինակները, որոնց թվում են «Ութ մանրանկարիչների ավետարանը» (ՄՄ 7651), որն ամբողջությամբ կրկնօրինակել է Ղրիմի մանրանկարչական դպրոցի նշանավոր ծաղկող Նիկողայոս Մելանավորը (ՄՄ 6341) (նկ. 1), իսկ ՄՄ 7623 ձեռագրի համար Մելանավորն օգտվել է կիլիկյան ՄՄ 2629 ձեռագրի Մատթեոսի պատկերից: «Սմբատ Գունդստապլի ավետարանի»² (ՄՄ 7644) Մատթեոսի պատկերը՝ որպես նախօրինակ, օգտագործել է Քրիստոսատուր ծաղկողը ՄՄ 7686 ձեռագրի Մատթեոսի պատկերի համար (նկ. 2):

Ղրիմի մանրանկարչության լավագույն նախօրինակների մասին մեզ հայտնում են հիշատակարանները, որոնցից տեղեկանում ենք, որ «Ութ ման-

¹ Այս հարցին մանրամասն անդրադարձել է էմմա Կորխմազյանը, տե՛ս Ե. Կորխմազյան, *Армянская миниатюра Крыма*, Ереван, 1978, с. 24:

² Այս ձեռագիրը Մաշտոցյան Մատենադարան է եկել Ղրիմ-նոր Նաշիչևան ուղիով. տե՛ս Օ. Եգանյան, «Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուները», *Յուդակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի*, Բ. Ա., Երևան, 1965, էջ 153:

րանկարիչների ավետարանը» տարվել է Կաֆա. «Եւ դարձեալ, ես՝ անարժանս Ստեփանոս եպիսկոպոս մայրաքաղաքին Սեփաս(տ)իոյ, զանառիկ գանձս, կենաց քարոզս եւ բարձր պատուիրանիս, աստուածապատում սուրբ Աւետարանս առի փախըստական ի յայլագգաց եւ եկի ի մայրաքաղաք ի Կաֆա, կացի յոլով ժամանակս ինչ, եւ դառնամ ի տունս մեր հայրենի...» (270բ)³:

Նմանօրինակ հիշատակարաններ գտնում ենք նաև ղրիմյան ձեռագրերում. օրինակ՝ ՄՄ 7598 ձեռագրում. «...ի ստոյգ և յընտիր արինակէ, ևս առաւել համաբայիցն, զի գաղափար սորին ի հոշակաւոր անապատին էր գրած, զոր Դրագարկ անուանի»⁴:

Հետաքրքրական է, որ այն օրինակը, որի մասին խոսելու ենք, Ռոսլինի գործերի՝ Ղրիմ հասած միակ օրինակը չէ: Երուսաղեմում պահվող (Հ^մ 251) Հռոմիլյայում 1260 թ. գրված և նկարազարդված Ավետարանը ևս հասել է Ղրիմ՝ Կաֆա, որտեղ տեղափոխված Կոստանդին Վահկացին գնել է այն. «Եւ էր սբ. Աւետարանս ի խոճայ Ասիլատինն ի մաւտգրաւական, որ էր ազգաւ ասորի, ՌԲՃ. (1200) գրամաւ»⁵:

Այսպիսով, մեր քննություն թեման նման մի օրինակ է՝ 1747 թ. Կեոզլեում (Ղրիմ) գրված «Խորհրդատետր» (ՄՄ 7658): Այն գրել և ծաղկել է Եզեկիել երեցը. «Ձեռամբ մեղօք զառածեալ Եզեկիել մահտեսի իրիցու, ի գիւղաքաղաքս Կեոզլէվ, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Նիկողայոս եկեղեցոյն: Եւ ի թվականիս մերում ՌՃՂԶ. (1747) ամին, յուլիսի ամսոյ ժ. (10)» (27բ): Հետագայի հիշատակարանը նվիրված է հանգուցյալ Սարգսի հոգուն՝ «ի դռան Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցուն, որէ ի քաղաքըն Կոզլեվեու» (28ա): Ձեռագրի առաջին էջին 1922 թ. հիշատակություն կա. «Նոր Նախիջևանի Ս. Նիկողայոս եկեղեցի, 1922 թ. յունիս 14»:

Բուն ձեռագիրը հետաքրքիր նկարազարդումներ ունի՝ հիմնականում սրբերի պատկերներով և ծիսական տեսարաններով: Սակայն մեր ուշադրությունը գրավեց ձեռագրի կազմի վրա փակցված մանրանկարը, որը ժամանակին պատկանել է այլ ձեռագրի:

Հետաքրքիր է, որ նույն՝ Եզեկիել գրչի ՄՄ 2852 ձեռագրի կազմին ևս փակցված է մեկ այլ՝ «Խաչելությունը» ներկայացնող պատկեր և բնագրային տարբեր պատառիկներ: Մեր օրինակում «Ղազարոսի հարությունն» է (նկ. 3), որը, ինչպես մեզ հաջողվեց պարզել, Թորոս Ռոսլինի «Մալաթիայի ավետարանի» (ՄՄ 10675) նույնանուն տեսարանի հրաշալի ընդօրինակումն է:

³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժ. Դաբ, Մասն Ա. (1301-1325), կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018, էջ 409:

⁴ Լ. Խաչիկյան, Ժ. Դաբի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 399:

⁵ Ն. Եպս. Պողոտեան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց սրբոց Հակոբեանց, Կ. Բ., Երուսաղեմ, 1967, էջ 19:

Մանրանկարի նյութը թուղթ է՝ առնված կարմիր շրջանակի մեջ, ինչը բնօրինակում չկա: Տեսարանը, կարծես, բաժանված լինի երկու մասի, սակայն հորինվածքի կենտրոնը Քրիստոսն է: Ճարտարապետական խորքին գերեզմանից դուրս եկող Ղազարոսն է՝ ժպիտը դեմքին, գլուխն ու հայացքը թեքած դեպի Քրիստոսը: Ղազարոսի պատանքի եզրից բռնել է ծառան՝ հագուստի թևքով փակելով բերանը, իսկ մուգ կարմիր շապիկը կենդանություն է հաղորդում կապտադեղնաշագանակագույն գունապնակին:

Ժայռերի խորքին պատկերված է Քրիստոս՝ ընթացքի մեջ, կարծես ասելով. «Ղազար է՝ արի եկ արտաքս» (Յովհ. ԺԱ., 43), նրա ետևում աշակերտներն են, որոնցից երեքն են հստակ երևում, մյուսների միայն լուսապսակներն են ուրվագծվում: Տեսարանի ներքևում Քրիստոսի ոտքերի առջև Ղազարոսի քույրերն են՝ մուգ կապույտ և շագանակագույն հանդերձներով, որոնցից մեկը թեքվել է դեպի գերեզմանը: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն ունի մի փոքր հեռու, ձախ անկյունում փոքրիկ մի պատկեր՝ ձեռքը պարզած դեպի Քրիստոսը, որը բնօրինակում չկա: Սովորաբար, տեսարանում պատկերվում է նաև հրեաների խումբը, որը եկել էր հարություն հրաշքը տեսնելու, ինչպես օրինակ ՄՄ 9422 ձեռագրում է:

1267 թ. Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի պատվերով գրված «Մալաթիայի ավետարանի»⁶ (1267-1268 թթ.) նույնանուն տեսարանում պատկերների դասավորությունը կարելի է ասել, գրեթե նույնությամբ կրկնօրինակված է զրիմյան օրինակում: Ռոսլինյան մանրանկարի պատկերները, սակայն, ավելի շարժուն են և զգացմունքային: Պահպանելով գունային հիմնական լուծումները՝ զրիմյան օրինակի ծաղկողն անհատական վերաբերմունք է ցուցաբերել՝ արտահայտված հատկապես Ղազարոսի պատանքի սառը կապտամոխրագույնում: Քրիստոսի կերպարի մշակման հարցում փորձելով հավատարիմ մնալ բնօրինակին՝ զրիմեցի ծաղկողը առաքյալների պատկերների մշակման հարցում ևս հեռացել է ռոսլինյան օրինակից:

Տեսարանի խորքի աջ մասը, ցավոք, վնասված է, սակայն պահպանված հատվածից կարող ենք ենթադրել, որ վերարտադրվել է բնօրինակի ժայռային հատվածը, նաև ծառերի ոճավորված պատկերներ, մինչդեռ դիմացի ճարտարապետական շինությունը տարբերվում է. Ղազարոսը ելնում է կիսակլոր

⁶ Մալաթիայի ավետարանի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս S. Der-Nersessian, “Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century”, *Dumbarton Oaks*, 1993, pp. 54-55, И. Дрампян, “Художественные особенности искусства Тороса Рослин (миниатюры Малатийского Евангелия)”, *ДРИ (Древнерусское искусство)*, 1983, с. 331-341, И. Дрампян, *Торос Рослин*, Ереван, 2000, с. 226-232, Լ. Չուգասյան, «Մենդյան թեման Թորոս Ռոսլինի արվեստում», *ԲՄ* № 15, Երևան, 1986, էջ 145-172:

գմբեթ ունեցող գերեզմանից, գուցե բնորոշ այն միջավայրին, որտեղ ստեղծվել է այս մանրանկարի մայր ձեռագիրը: Ռոսլինյան ոսկուց այստեղ պահպանված է թղթի բնական դեղնությունը, ինչն ավելի է ընդգծում կերպարները: Սակայն նախնական վիճակում այստեղ ևս ոսկին օգտագործված է եղել, ինչի մասին վկայում են տեղ-տեղ պահպանված հատվածները:

Այստեղ հարց է առաջանում, թե ո՞վ է ղրիմյան օրինակի ձախակողմյան անկյունում ներկայացված պատկերը. արդյո՞ք ծաղկողն իրեն է ներկայացրել՝ հաշվի առնելով այն, որ գործ ունենք այս տեսարանի համար անսովոր պատկերատիպի հետ, քանի որ, սովորաբար, մարդկանց խումբ է պատկերվում (նվազագույնը 2-3 հոգի): Սակայն պատկերատիպը թույլ չի տալիս այն ծաղկողնի նկարը համարել: Նաև հարց է, թե ինչպես է Ռոսլինյան Ավետարանը հայտնվել Ղրիմում. բացառված չէ, որ գուցե ղրիմեցի ծաղկողն այն ընդօրինակել է դեռևս Կիլիկիայում, ինչը քիչ հավանական է թվում, քանի որ մեր պատառիկը վստահորեն նկարված է ԺՎ. դարից ոչ շուտ: Պակաս հավանական է այն, որ այս պատառիկը նկարած լինի նույն ձեռագրի ծաղկողնը նույն ժամանակաշրջանում, քանի որ բուն ձեռագիրը նկարագարդած ծաղկողնի ձեռքը շատ տարբեր է: Ասվածն ապացուցում է նաև ներկանյութերի քննությունը:

Այս պատառիկի քննությունը կարևոր է նաև նրանով, որ մեզ թույլ է տալու բացելու «Մալաթիայի ավետարանի» անցած ճանապարհի մի նոր էջ՝ շատ ավելի հավանական համարելով, որ այն որոշ ժամանակ պահվել է Ղրիմի գրչատներից մեկում, որտեղ և ընդօրինակվել է: Ի դեպ, պատկերը փնտրեցինք ղրիմեցի մեզ հայտնի ծաղկողների գործերի շարքում, բայց որևէ մեկի հետ ընդհանրություններ գտնել չկարողացանք: Կարծում ենք՝ անհավանական չէ նաև ենթադրելը, որ մեր նկարը կարող է օրինակված լինել Ռոսլինի ձեռագրից պատճենված և այժմ անհայտ միջնորդ մի ձեռագրից:

Յավոք, «Մալաթիայի ավետարանի» մեզ հասած հիշատակարանները ևս մանրամասն տեղեկություն չեն տալիս Ավետարանի անցած ճանապարհի մասին: Հետագա հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ 1454 թ. ձեռագիրը կրկին կազմել են, հավանաբար Մալաթիայում (331բ):

Դրանից ավելի վաղ հիշատակություն, ցավոք, չկա: Հստակ է սակայն, որ մինչև Հեթում Բ. արքայի մահը՝ 1307 թ. ձեռագիրը գտնվել է լավ պայմաններում⁷, որից հետո արդեն ձեռագրի ճակատագիրն անհայտ է ընդհուպ մինչև 1454 թ. :

Հավանական է, որ մինչև Մալաթիա հասնելը ձեռագիրն ինչ-որ ժամանակ, հավանաբար ԺՎ. դարում, հայտնվել է Ղրիմում: Հաշվի առնելով նաև ոճական և պատկերագրական առանձնահատկությունները՝ կարող ենք այս պատառիկը

⁷ Տե՛ս И. Дрампян, նշվ. աշխ., էջ 229:

Թվագրել նույն ԺԳ. դարով համարելով այն Մալաթիայի ավետարանի ղրիմյան կրկնօրինակ: Ի դեպ, Մալաթիայի ավետարանի վերջին հիշատակությունը դարձյալ Մալաթիայից է՝ արված 1741 թ.⁸:

Այսպիսով, այս հիշատակարանները թույլ են տալիս շքացառել, որ ԺԵ.-դդ. ձեռագիրը գտնվել է Մալաթիայում, ապա Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հասել Երուսաղեմ: Իսկ թե որտեղ է հայտնվել Կիրիկյան հայկական թագավորության անկումից հետո, կարող ենք ենթադրել մեզ հասած պատառիկի օգնությամբ:

Թվում էր թե այս պատառիկի վերաբերմամբ այլևս ասելիք չկա, սակայն Մատենադարանի վերականգնողական բաժնում պատառիկը առանձնացվեց կազմից և նորոգվելուց հետո ձեռագրի սկզբում դրվեց որպես պատառիկ-պահպանակ⁹: Նորոգման աշխատանքի ընթացքում ձեռագրի՝ հետագայում արված ծաղկաթղթով կազմի տակից ավագ վերականգնող Լիլիթ Բաշաչյանը հայտնաբերեց մանրանկարի մի նոր շերտ, որը ևս որպես պատառիկ-պահպանակ դրվեց ձեռագրի վերջում (նկ. 4):

Մանրանկարի հատվածները փակցված էին մեր խնդրո առարկա մանրանկարի վերևի և ներքևի աջ անկյուններում՝ դեմքով դեպի դուրս և մեր մանրանկարին չեն վերաբերում: Միայն առանձին կտորներով պահպանվածույթյան պատճառով դժվարանում ենք ասել, թե ինչ տեսարան է պատկերված եղել. գուցե առանձին մանրանկարների մնացորդներ են, սակայն շատ հավանական է, որ պատկանել են նույն ձեռագրին, քանի որ լուսապսակով պահպանված պատկերների (հավանաբար առաքյալների) առանձին հատվածները՝ դեմքի և հագուստի մշակումը, ոճական և պատկերագրական զուգահեռներից բացի, ունեն նաև ներկանյութի ընդհանրություններ:

Վերականգնողական բաժնի գիտաշխատող Արմին Խորոզյանի՝ ներկանյութերի սպեկտրասկոպով արած քննությունը պատասխանում է մի շարք հարցերի: Ըստ այդմ՝ բուն ձեռագրի, որի կազմին ամրացված էին այս պատառիկները, թանաքի սևը ընկույզի ածխային խառնուրդ է, կարմիրը՝ որդան կարմիր: Բուն ձեռագրի մանրանկարների կապույտը ուլտրամարին է և կապարի սպիտակ, սևը՝ ածխային, սպիտակը՝ կապարի սպիտակ, կանաչը՝ հողային քարի տեսակից (*green yeart*), դեղինը՝ հողային սիլիկատների փոշի (*terra alba*): Ի դեպ, սպիտակը խառնված է բոլոր գույների հետ, իսկ ոսկու շերտի տակ ներկված է եղել կանաչով:

⁸ Ձեռագրի՝ Երուսաղեմում հայտնվելու, Սոթքիի աճուրդից հանվելու, ապա՝ Մատենադարան հասնելու մասին տե՛ս **И. Дрампян**, *նշվ. աշխ.*, էջ 230:

⁹ Շնորհակալություն եմ հայտնում Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ Գևորգ Տեր-Վարդանյանին խորհուրդների և Վերականգնողական բաժնի ղեկավար Գայանե էլիազյանին՝ ձեռագրի նորոգումը և ներկանյութերի փորձաքննությունը կազմակերպելու համար:

Գալով ոսուրինյան կրկնօրինակին՝ նշենք, որ բուն ձեռագրի ներկանյութերը տարբերվում են այս պատառիկի նյութերից, ըստ այդմ, այստեղ մեր պատառիկի՝ բուն ձեռագրի գրչության ժամանակ ստեղծված լինելու հարցը վերանում է: Մեր պատառիկի կապույտը լազուրիտ է, կարմիրը՝ որդան կարմիր, շագանակագույնը՝ որդան կարմիր, խառնուրդով, սևը՝ ածխային, կանաչը՝ *verdignis* (ստացվում է քարից) և խառնուրդ:

Այսպիսով, գունային այս լուծուժները գտնում ենք նաև կազմի տակից դուրս եկած մանրանկարի մասունքներից, ինչը թույլ է տալիս շբացատել, որ այս պատառիկներն ստեղծվել են մանրանկարչական նույն դպրոցում, սակայն դժվարանում ենք պնդել դրանց՝ նույն ձեռագրին պատկանելը՝ հաշվի առնելով ոճական տարբերությունները:

Այս ձեռագրի և պատառիկների քննությունն առանձնահատուկ հետաքրքրություն ունի, քանի որ բացահայտում է հայկական մանրանկարչության նոր շերտեր, տալիս տարբեր հարցերի պատասխաններ, միևնույն ժամանակ առաջացնելով նոր հարցեր, հատկապես մի ամբողջ դպրոցի՝ Գրիմի մանրանկարչության ներկանյութերի քննության մեջ:

SEDA MANUKYAN

A MINIATURE COPIED FROM ĀOSLIN'S MALAT'IA GOSPEL

Key words: Lazarus, T'oros Āoslin, Malat'ia, Crimea, raising, Cilicia, miniature.

The article discusses the Missal copied in Keozlev (modern Yevpatoria/Eupatoria in Crimea) in 1747 (MS. M7658). An image of the Raising of Lazarus is glued to the cover of the manuscript. As we have found out, it is an excellent copy of a miniature from T'oros Āoslin's Gospel of Malat'ia.

Our study of this fragment opens a new page in the history of the Malat'ia Gospel. It seems possible that this famous manuscript was at one time kept in a Crimean scriptorium, where the fragment was copied. Thus, before reaching Malat'ia the manuscript may have appeared in Crimea, probably in the 14th century. The stylistic and iconographic features also allow us dating the fragment back to the 14th century.

СЕДА МАНУКЯН

КОПИЯ ЛИСТА ИЗ РОСЛИНОВСКОГО ЕВАНГЕЛИЯ ИЗ МАЛАТИИ

Ключевые слова: Лазарь, Торос Рослин, Малатия, Крым, воскрешение, Киликия, миниатюра.

В статье рассматривается Служебник (ММ 7658), написанный в 1747 г. в Кеозлеве (Крым, ныне Евпатория). К переплету подклеена миниатюра с изображением Воскрешения Лазаря, которая, как нам удалось выяснить, является великолепной копией с миниатюры Рослина из Малатийского Евангелия (ММ10675).

Изучение этого фрагмента позволяет предположить, что данное Евангелие какое-то время, прежде чем попасть в Малатию, с XIV века хранилась в одной из школ Крыма, где и была скопирована.

Стилистические и иконографические особенности также позволяют датировать фрагмент XIV веком.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ, ՎԱՀԵ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան,
ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ

ԱՆՏԻՈՔԻ ԳԱՀԱԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆ ԸՍՏ ԼԵՎՈՆ Ա ՄԵԾԱԳՈՐԾԻ ԵՎ ՀՌՈՍԻ ԻՆՆՈԿԵՆՏԻՈՍ III ՊԱՊԻ 1199 Թ. ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Կիլիկյան Հայաստան, Անտիոք, Տրիպոլիս, Լևոն Ա, Իննոկենտիոս III, Ռուբեն, Բոհեմոնդ IV, նամակագրություն:

Լևոն Բ Ռուբինյանի արտաքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրներից մեկն ինչպես իշխանության (1187-1198), այնպես էլ թագավորության շրջանում (1198-2019) եղել է Անտիոքի լատին իշխանության գահաժառանգման հարցը, որի ծագումը, չնչին վերապահություններ, կարելի է թվագրել Կիլիկիայի հայոց իշխան Ռուբեն Գ-ի 1185 թ. անտիոքյան գերությունները: Սույն թեման մանրամասն քննած Լևոն Տեր-Պետրոսյանի կարծիքով եղբոր ազատության դիմաց Լևոն Բ-ն ընդունել էր Անտիոքի իշխան Բոհեմոնդ III-ի (1163-1201) գերագահությունը¹:

1180-ական թթ. վերջին և հաջորդ տասնամյակի սկզբին միջերկրածովյան ավազանի ռազմաքաղաքական իրադրությունը կտրուկ փոխվեց: Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթանության նվաճումների հետևանքով Արևելքի լատին պետական միավորները, այդ թվում՝ Անտիոքի իշխանապետությունը լուրջ կորուստներ կրեցին՝ զրկվելով նախկին հզորությունից: Ստեղծված իրա-

¹ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, Բ. Բ. (Պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն), Երևան, 2007, էջ 160-163, 168-170: